

МРНТИ:15.41.61

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-7847.06>

Назарбекова А.А.¹ Сманова А.А.² Косшыгулова А.С.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан

²М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қаласы, Қазақстан

ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІ ОҚЫТУДАҒЫ ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада этномәдени бірліктерді оқытудың тәсілдері ұсынылады. Этномәдени бірліктер мен лингвомәдени бірліктерді ажырату параметрлері анықталады. Этномәдени бірліктер этнопсихолінгвистикалық қағидағармен ажыратылады. Этнопсихолінгвистика заңдылықтары бойынша этноцентризмдік бағыт, яғни этносаралық мәдениеттердің тоғысуы, мәдениет ортақтығының қалыптасуы айқындалады. Сондай-ақ этножіктеуіш белгілер сақталғанда этномәдени құндылықтардың өміршендігі басымдыққа ие болатыны айтылады. Мақалада этникалық топтың қарым-қатынас мәдениеті белгілі бір адамдарға тән коммуникативті (белгілік) қызметтің тарихи қалыптасқан психологиялық құралдары жүйесі ретінде талданады. Этникалық топтың қарым-қатынас мәдениетінің құрылымын да, ішкі психологиялық механизмдерін де зерттеудегі семиотикалық тәсілдің мүмкіндіктері талданады. Қарым-қатынастың этномәдени және мәдени-психологиялық сипаттамаларын зерттеуде отандық психологиялық ғылымды жандандыру қажеттілігі атап көрсетілген.

Түйін сөздер: этномәдени бірлік, этнопсихолінгвистика, этножіктеуіш белгілер, этноцентризм, құндылық.

Назарбекова А.А.¹ Сманова А.А.² Косшыгулова А.С.¹

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Казахстан

²Таразский региональный университет им.М.Х. Дулати
Тараз, Казахстан

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ В ОБУЧЕНИИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫМ ЕДИНИЦАМ

Аннотация

В статье предлагается методика обучения этнокультурных единиц. Определены параметры отличительные признаки этнокультурных единиц и лингвокультурных единиц. Этнокультурные единицы различаются по этнопсихолінгвистическим принципам. Согласно законам этнопсихолінгвистики они определяются по направлением этноцентризма, т.е. аккультурация межэтнических культур, формирование культурной общности. А также, определяется витальность этнокультурных ценностей актуальность сохранения этнодифференцирующих признаков этнокультуры. В статье дается анализ культуры общения этноса как системы исторически сложившихся, характерных для данного народа психологических средств коммуникативной (знаковой) деятельности. Анализируются возможности семиотического подхода к исследованию как строения, так и внутренних психологических механизмов культуры общения этноса. Подчеркивается необходимость активизации отечественной психологической науки в исследовании этнокультурных и культурно-психологических особенностей общения.

Ключевые слова: этнокультурные единицы, этнопсихоллингвистика, этнодифференцирующие признаки, этноцентризм, ценность

Nazarbekova A.¹ Smanova A.² Koshygulova A.¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty c., Kazakhstan

²M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz c., Kazakhstan

EFFICIENCY OF ETHNOPSYCHOLINGUISTIC APPROACHES IN TEACHING ETHNO-CULTURAL UNITS

Abstract

The article proposes a methodology for teaching ethnocultural units. The parameters and distinctive features of ethnocultural units and linguocultural units have been determined. Ethnocultural units differ in ethnopsycholinguistic principles. According to the laws of ethnopsycholinguistics, they are determined by the direction of ethnocentrism, i.e. acculturation of interethnic cultures, the formation of a cultural community. And also, the vitality of ethnocultural values is determined by the relevance of preserving the ethnodifferentiating attribute of ethnoculture. The article analyzes the culture of communication of an ethnic group as a system of historically formed psychological means of communicative (sign) activity, characteristic of a given people. The possibilities of a semiotic approach to the study of both the structure and internal psychological mechanisms of the culture of communication of an ethnos are analyzed. The need to intensify domestic psychological science in the study of ethnocultural and cultural-psychological characteristics of communication is emphasized.

Key words: ethnocultural units, ethnopsycholinguistics, ethnodifferentiating signs, ethnocentrism, value.

Кіріспе. Этномәдени бірліктер этнолингвистиканың негізгі зерттеу нысаны бола тұрса да, кейбір жағдайда оларды лингвомәдени бірліктерден ажыратуға келгенде нақты межеге сүйене алмай жататынымыз анық. Осы тұрғыдан алғанда бізге этнопсихоллингвистикалық зерттеулер, оның этножіктеуіш белгілері мен этноцентризм қағидасы көмекке келеді. Этнопсихоллингвистика – бұл этностық топтың мәдени қажеттіліктерді қабылдау және тұтынудағы психологиялық ерекшеліктердің тілдегі көрінісін зерттейтін ғылым. Бұл терминді 1970 жылы А.А.Леонтьев енгізген болатын [1]. Этнопсихоллингвистика әсіресе жеке этносқа тән рухани құндылықтар мен мәдениеттің архетипін анықтауға, сол мәдениеттің этникалық дүние бейнесінің қалыптасуын зерттеуге, оның өміршеңдігінің себептерін нақтылауға бағытталады.

Әдістеме. Этностың ұжымның танымында сақталған мәдени құндылықтарды сол мәдениетті тұтынушылар саналы тіпті бейсаналы қабылдауының өзі этнопсихологиялық жағдаят болып саналады. Демек, ұлттық психологияның тетігін қалауда мәдениет пен тілдің қызметі, белгілі бір заңдылықтары болады деген сөз. Яғни этномәдени бірліктердің адам жанына, көңіл күйіне едәуір әсер ететін, тіпті кейде рухани мәдениеттің (ырым-тыйымдардың орындалмауы) сол ұлт өкіліне кәдімгідей тыныштық бермей, жанын жай тапқызбайтыны этнопсихологиялық құбылыстардың дәйекті дәлелі бола алады. Этнопсихологиялық құбылыстарға адам арасындағы қарым-қатынастар да дәлел болады. Мәселен, қазақ халқы үшін “көңіл айту”, “науқастың көңілін сұрау” сияқты жосын-жоралғылардың ретімен орындалмауы реніш (психологиялық күй) тудырады. Айталық, жақыны деп санаған адамы қазаға арнайы үйіне барып емес, көшеде немесе кездескен жерде көңіл айтуын жанына жақын қабылдап, реніш білдіруі өзге халықтар үшін түсініксіз болуы мүмкін. Ренжитін, көңіл бөлетін мәселе емес деп қабылдауы мүмкін. Бірақ қазақ дәстүріндегі ет жақындарының

арнайы бата оқып, көңіл айту жолын білмегені немесе соған мән бермеуі адам жанына қаяу түсіретін этнопсихологиялық құбылыс екенін “өліктің жолы ауыр” фразеологизмі арқылы дәлелдеуге болады. Сондай-ақ “кеш батқанда, ымырт түскенде науқастың көңілін сұрамайды” деген этнотанымдық түсініктің де тәртібін сақтамайтындар болады. Ондай жағдайда науқас адам “күн батқанда, яғни жын-шайтандар шығып, өлгендерді санайтын уақытта солармен бірге келді” деген магиялық түсінікке еріп, ренжуі әбден мүмкін. Дәл осындай этнопсихологиялық детальдар өзге мәдениетте жоқ, және бұл қазақ дәстүрінен өшірілмейтін стереотип ретінде терең сақталғаны адам психологиясына генетикалық таралатын рухани күш ретінде қабылданады. Этнопсихологиялық жағдаяттар ұлттық этникалық бірегейлігін ашуға мүмкіндік береді. Лингвомәдени бірліктер мен этномәдени бірліктердің жігі ұлттың этникалық бірегейленуі тұсында нақты анықталады. Соның ішінде этностың (тіпті ұлттың) ғасырлар бойы қанымен тараған психикалық қабілеті, яғни этникалық сезімі, этникалық мінезі, этникалық темпераменті бірінші кезекте басымдыққа алынады. Сондықтан қазақ мәдениетін ұлттан емес, этностан іздеуге арланбауымыз қажет. Академик Ә.Қайдардың пікірінше, “қазақты “этнос” деп қараудағы мақсат - оны төмендету емес, қайта оның басып өткен ұзақ та сатылы даму жолын саралай түсінудің, тарихи этнотұлға ретінде танудың бірден-бір дұрыс жолы, кепілдігі” [2].

Нәтиже мен талқы. Этноцентризм – өзгенің құндылығы мен мәдениетін өзінің болмысы арқылы қабылдау, тану, түйсіну. Бұл құбылыс бірнеше этникалық топтың әрекеттесуі кезінде, аккумуляция жағдайында көрінеді. Этникалық топтың ұлт болып тұтасуында (консолидация) этножіктеуіш белгілер жиі көрініс табады. Әсіресе құндылықтың бірегейленуі (унификациясы) этномәдениеттердегі айырмашылықтарды жіті ажыратады [3]. Мысалы, Ай – түркі халықтары үшін мұсылманшылыққа дейінгі дүниетанымында киелі рух иесі ретінде тәу ететін аспан шырағы. Айға табыну, сыйыну, сәлем беру дәстүрі түркітілдес халықтардың барлығында сақталған. Оған дәлел де көп. Бейіттің басына қойылатын ай мүсіні, “Ай”-мен басталатын қыздардың есімі және т.б. Бірақ, “ жаздыгүні жаңа туған Айға тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп, тағзым ету. Сол тізе бүккен жерінің шөбін жұлып отқа тастауы – әулетім оттай қаулап өсе берсін, пәле-жаладан аман болайық” наным-сенім әрекеті тек қазақтарға ғана тән этножіктеуіш белгі болып саналады [4].

Демек, “Айдың сәулесі түссе киесі ұрады”, “Ай мен Күн – жер жаһанға ыстық пен суықты, жаңбыр мен қарсы беретін аспан денелерінің құдіреттісі.”, “Ай қырынан туса күн жылы болады”, “Ай қораланса күн райы бұзылып жайсыз болады”, “Ай толғанда көшпе” деген түсініктер – этноцентризмденген түркілерге ортақ ұғымдар.

Этножіктеуіш белгілер этностық топтың мифтік, кейде стереотиптік танымынан туған наным-сенімдерінің қатаң сақталуынан, ырым-тыйымға берік этномінезден туындайды. Этножіктеуіш белгілердің қатарын ырым-тыйымдар мен наным-сенімдерге негізделген жосын-жоралғылар құрайды [5]. Әдетте, салт пен дәстүрлерге қарағанда олардың құрамдас бөліктері, ірілі-ұсақты этномәдени категориялар, яғни жосын-жоралғылар ұрпақтан-ұрпаққа жетпей, жойылып, ұмытылып, этнопсихологиядан өшіріліп, вербалданған күйінде ғана сақталып жатады. Мысалы, қазақтың мифтік танымында “Ай бетінде кірпік санайтын кемпір бар. Егер ай сәулесі нәресте бетіне түссе, Айға қарап жалаңбас шықсаң, айға ұзақ қарап тұрсаң әлгі кемпір кесапат әкеледі-мыс”, “Айға қарап дәрет сындырма, бұл рухты шамдандырады, сөйтіп тыйымды бұзған адам ұшынады” деген түсініктер өзге түркі мәдениетінде жоқ [6]. Сондықтан этножіктеуіш белгілер ретінде бұл ақпараттар қазақтың шамандық, тәңіршіл ғалам бейнесін танытуға негіз болады. “Ай” ұғымы туралы қазақтың концептуалды танымын білдіретін ақпараттар болады. Тіпті қазақта айға сыйыну, тәу ету дәстүрі бола тұрса да, “Айдың шалқасынан жатқан жатысы өзіне жайлы болғанмен елге жайсыз деп ырымдап, Айға қарата таяқ лақтыру” ырымы бар екені тек кітаптағы

вербалданған деректермен ғана таныс. Демек бұл ақпарат та этножіктеуіш белгілер қатарына қосылып, Ай концептісінің құрамдас бөлшегі ретінде жаңғырары сөзсіз [7].

Этнопсихикалық ерекшелікке сай қазақтың поэтикалық танымында Ай – мылқауға, Күн – өсекшіге теңеледі. Айдың мылқауға теңелуі – адам баласының көп іс-әрекеті түнде қараңғы түскен соң жасалатыны және оны көктен көретін айғақ жоқ деген ойнақы мәнді білдірсе, Күннің өсекшіге теңелуі – күндіз жарықта барлық құпия әрекет ашық көрінеді деген аллегориялық бейнелеуден туындаған [8]. Демек, этномәдени бірліктердің қалыптасуына этноцентризмдік жүйедегі этнопсихикалық таным мен этножіктеуіш белгілер негіз болады .

Мәдениет – динамикалық үдеріс. Құндылық – статикалық үдеріс. Мәдениет қоғам дамып, жетілген сайын өзгеріп отырады. Мәдениеттер ұлтаралық, мәдениаралық қатынаста өзара тоғысады, бірігеді, жойылады, жұтылады. Мәдениет ұлттың рухы мен санасында терең сақталып, ұлттың не этностың тұтастығын сақтауға қызмет еткен жағдайда құндылыққа айналады [9]. Сондықтан этномәдени бірліктер инкультурация (ұлт тұлғасын жасау) үдерісіне бейім болса, лингвмәдени бірліктер аккумулярация (мәдениеттердің тоғысуы, сіңісуі) үдерісіне бағытталады деп ойлаймыз.

Осындай межеге сүйене отырып, оқушыларға ұлттық құндылықтарды меңгертуде «құжымдық санадан — этникалық санаға» яғни жеңілден күрделіге қағидасын басшылыққа аламыз. Мысалы, “Әулие ағаш” тақырыбын этномәдени бірлік ретінде үйрететін болсақ, оқушылардың қабылдау психологиясын ескере отырып, былай жоспарлауға болады.

“Әулие ағаш – Ақтық байлау – Аптау”

Жас ерекшелігі	негізгі білім	түсіндіру деректері
Бастауыш сыныпта	Әулие ағаш – жапан далада, әулиелер жерленген мола басында, суы шипалы бұлақ қасында ұзақ жылдар бойы өсетін ағаш. (түркілік дүниетаным)	“Бәйтерек” мифтік аңызын баяндау
Жеткіншек сыныптар	Әулие ағашқа ақтық байлау. Әулие ағашты киелі деп танып, тілек тілеп, бұтағына шүберек байлайтын болған. (түркілік дүниетаным)	Сырқаты бар адамдар ауруынан айығу үшін, ұрпағы жоқтар бала сұрау үшін, сергелдеңге түскендер жолын ашу үшін, алыс жолға шыққандар аман-есен жету үшін тәу етіп, ниет қылып ақ шүберек байлаған. Ақтық байласа ойдағы уайымнан арылып, өміріне сеніммен қарап, бойынан ауыр жүк түскендей сезімде болатын болған.
Жеткіншек	Ақтық байлау – қазақтың салт-дәстүріндегі рәсім-жоралғы. Мысалы, сүндет тойында, келін түскенде босағаға немесе есікке ақтық байланады.	Сүндеттелетін баланы мінген аты мен қоржынына, “атқа мінгізу” рәсінде аттың жал құйрығына жүрегі ақ азамат болсын деген ниетпен ақтық шүберек байлайды. Алғаш отау құрған үйдің шаңырағына алғаш құтты болсын айтып келгенде ақтық байланады.

	(қазақы дүниетаным)	Жаңа түскен келін есіктен аттаған сәтте есікке ақтық байланады. Келіннің аяғы құт болсын деген ниет білдіреді.
Жеткіншек	Ақтық байлау – магиялық жоралғы. (қазақы дүниетаным)	<ul style="list-style-type: none"> - үйірге түсетін жас айғыр үйіріне жеңіл қосылсын деп жалына ақтық байлайды; - бәйгеге шабатын жүйріктің құйрығына озып келсін деп ақтық байлайды; - жарысқа шығатын балуанның қолына ақтық байлайды; - ауру-жарадан айықтыратын оташы мен сынықшыға “Қолыңыз жеңіл болсын!” деп ақтық мата байлайды; - көктемде ақ молайғанда сүт сауатын шелектің құлағына, қымыздың сабасына ақ шүберектен ақтық байлайды; - алыс-жақын туыстармен дәм алысып сыйласқанда ауызбірлік ұзағынан болсын деп торсық, саба, сүйретпе сияқты ыдыстардың құлағына ақтық байлаған; - бақсы зікір салып емдегенде “Емі шипа болсын!” деп қолына ұстаған саймандарына да ақтық байлаған.
Жоғары сынып	Ақтық байлау – нияз байлау (қазақы дүниетаным)	Киелі бұлақ басына дұға, тілек тілеп келгендер ақтық шүберекке ақша салып түйген. Оны әулие ағашқа байлаған. Мұнда ақшаның аз не көп болуы шарт емес, тек ниет түзулігі құпталған. Бұл рәсімді “ <i>нияз байлау</i> ” деп атаған. Байланған ақтықты жолы түскен кез келген адам, әсіресе әлеуметтік жағдайы төмен жандар “ <i>Тілегің қабыл болсын!</i> ” деп дұға оқып, оралған ақшаны алатын болған. Бірақ, оны теріс әрекетке, арақ-шарапқа жұмсауға тыйым салынған.
Жоғары сынып	Ақтық байланбаса – аптау. (қазақы дүниетаным)	<ul style="list-style-type: none"> - аңға шығарда “Олжа байлансын!” деген тілекпен ақтық байланбаса, қару-жарақтық тылсым күш иелері ұрады деген магиялық түсінікпен оларды аптайды; - аңшының, балықшының олжасын жүкті әйелдерге жеуге болмайды. Себебі аңшылар мен саятшылардың түзу мылтық (садақ, сақпан), қанды қақпандарына көз тиеді, бұзылады деген наным-сенім сақталған. Егер

		<p>жүкті әйел қақпанға түскен, атып алынған аң мен құстың етін жеп жерік қандырам десе, аңшының қаруына ақтық байлаған. Бұл - ақтау деп аталады. Егер де қару-жаракқа ақтық байланбаса онда иесі аптауға мәжбүр болған [5, 86.];</p> <p>- аптау үшін мылтықты үш рет оқтап, үш мәрте жезді кері шығарып, ішіндегі оқ-дәрісін төгіп, қайта оқтап үш түсті жіпті ширатып қаруға байлап, салқын сумен жуатын болған. Содан соң жібін шешіп, қаруды түзейді. “Ата алмасам маған серт, Атылмасаң саған серт, Аңның етін жемеген әйелге серт” деп айтады. Сонда не қару түзеледі, не иесіне қатер төнеді, не жерік әйел түсік тастайды. Осы магиялық түсініктегі үшеу - мылтық иесі, мылтық, жерік әйелдің серттесуі болып саналады.</p>
--	--	--

Қорытынды. Байқағанымыздай, этномәдени бірліктер өз бастауын көне түркілік танымнан (наным-сенім, тотемдік, тәңіршілдік түсініктерден) алады. Содан өрбіген қазақы дүниетанымнан материалды және рухани мәдениет өзге ұлтта кездеспейтін этникалық дүниенің бейнесін қалыптастырады. Осылайша қазақтың құндылықтары тілдік жүйенің астарында, мәдени атаулардың символдық, магиялық, мифтік мазмұнымен сақталады. Оларды этномәдени бірлік деп танып, жас ұрпаққа мазмұнын бұзбастап, сол қалпында жеткізуді көздейтін этнопедагогикалық, этнопсихолінгвистикалық, этнолінгвистикалық әдіс-тәсілдер жаңғыруды, жаңаруды талап етеді. Арнайы зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Leont'ev A.A. *Osnovy psiholingvistiki.* – Moskva: Nauka, 1997.- 287s
2. Қайдар Ә. *Қазақ тілінің өзекті мәселелері.* □ Алматы, 1998. - 11 б.
3. SH.Uәліханов Таңдамалы. – Алматы: ZHазушы, 1980. - 412 б.
4. Әбішев Н. *Аспан сыру*– Алматы, 2009. - 56 б.
5. SHоқпарұлы D. *Besikke бөлеу – babalar дәстүрі // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен salt-dәстүрлері.* – Алматы, 2001. -107 б.
6. Bratus' B.S. *Psihologiya lichnosti // Psihologiya lichnosti T. 2. Hrestomatiya.* – Samara: Izd.Dom. «Bahrah-M», 2002. - 456s.
7. SHmelev A.G. *Koncepciya sistem znachenii v eksperimental'noj psihosemantike: issledovanie form reprezentacii v obydennoj soznanii.* - M., 2012. -175s.
8. Leont'ev A.N. *Psihologiya smysla: priroda, stroenie, dinamika.* -M., 2003. -487s.
9. Artem'eva E.YU. *Semanticheskoe izmerenie kak modeli // Vestnik MGU seriya filologiya 2011. №1.* - 29s.